

Epitafi dijaka Semorada

Gordan Čahtarević

Sarajevo

Zijad Halilović

Sarajevo

Abstract: This paper focuses on Semorad, the most renowned scribe - dijak of medieval inscriptions on stećaks. It is known in the existing literature that Semorad signed six stećaks at the Boljuni site near Stolac. However, this paper reveals that his sphere of activity extends to Nevesinje and Kalinovik. In the stećak necropolis at the Pitomi Brijeg site in Morine, the municipality of Nevesinje, seven inscriptions on stećaks bear the signature of Semorad. Additionally, one inscription is found at the Bojičića Valley site, Crvanj Mountain, in the municipality of Kalinovik. The inscriptions are written in medieval epigraphic Cyrillic, featuring archaic orthographic conventions characteristic of the medieval Bosnian region in the 15th century. Their graphic inventory includes a blend of the constitutional script type with minuscule letter forms.

Key words: tombstone, Semorad, inscriptions, medieval Bosnian epigraphic Cyrillic

Uvod

Rad na evidenciji i obradi stećaka Bosne i Hercegovine, koji se kontinuirano provodi putem usvajanja Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika o proglašenju određenih lokaliteta nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine, redovno rezultira pronalaženjem većeg broja stećaka i ukrasa zastupljenih na njima, kao i stećaka s natpisima pisanim srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom. Nekropolu sa stećcima na lokalitetu Pitomi brijeg, na Morinama, u Nevesinju, pronašao je Gordan Čahtarević i evidentirao postojanje natpisa na pet stećaka, koji se u ovom radu prvi put objavljuju. Godine 2018. u mjesecu septembru i decembru izvršili smo opservaciju lokaliteta te utvrdili postojanje još dva natpisa. U ovom radu predstavljeno je dosadašnje čitanje Semoradovih natpisa s Boljuna te priređeno čitanje natpisa s lokaliteta Pitomi brijeg na Morinama u Nevesinju i lokaliteta Bojičića do na planini Crvanj u općini Kalinovik.

Dijaci (pisari) i kovači (majstori)¹

Natpisi na stećcima predmet su interesovanja naučnih radnika kao što su filozofi, lingvisti, historičari, arheolozi, paleografi, književnici i dr.

Sam čin pisanja natpisa predstavlja posljednju u nizu radnji na stećku.² Naime, sama teh-

¹ Pregled širih literaturnih polazišta u: Dragičević / Vuletić-Vukasović 1891, 193; Skarić 1934, 6; Hrabak 1953, 325-326; Gunjača 1955, 143-145; Vego 1959, 221, 235; 1961, 95; Bešlagić 1967, 48; 1971, 72, 74; 1982, 40, 460, 462, 472; Škobalj 1970, 266-267; Anđelić 1983, 81, 94-98; Anđelić 1984, 491; Lovrenović 2009, 68-71.

² Stećci su srednjovjekovni nadgrobni kameni spomenici koje susrećemo na gotovo cijelom području Bosne i Hercegovine u zapadnim dijelovima Srbije i Crne Gore te središnjim, odnosno južnim dijelovima Hrvatske. Zona rasprostiranja stećaka ograničena je na sjeveru rijekom Savom, na jugu jadranskom obalom, na zapadu Likom u Hrvatskoj, dok istočna granica njihova rasprostiranja seže duboko u zapadnu Srbiju. Postoji više vrsta naziva paralelno korištenih za obilježavanje, među kojima često dolazi do preklapanja, što govori o bliskoj povezanosti narodnog života s tradicijom stećaka. Prva vrsta su izrazi oslonjeni na autentične historijske izvore – mahom natpise sa stećaka: “bilig”, “kâm”, “zlamen”, “kuća” i “vječni dom”. Nazivi ukorijenjeni u narodu su: “mramorje”, “mramori”, “grčko groblje”, “kaursko groblje”, “divsko groblje”, “mašet ili mašete”. Današnji naziv – stećak – susrećemo od sredine 19. stoljeća i u vezi je s glagolom “stajati”. Jedan od novijih naziva, koji se koristi u

nika izrade stećaka odvijala se u nekoliko faza, počevši od odvajanja i vađenja kamenih blokova i grube obrade, do klesarske finalizacije osnovnog oblika stećka na kamenolomu ili na nekropoli. Pri tome su se majstori služili željeznim i drvenim klinovima, velikim čekićima i polugama, da bi na red došlo prevlačenje spomenika do same nekropole uz pomoć drvenih plazova, oblica ili greda. Na samoj nekropoli, uz korištenje nazubljenih čekića i raznih željeznih dljetata, obavljena je završna obrada te izrada reljefa i natpisa. Prema karakteru njihovog posla, majstori izrade stećaka mogu se podijeliti na one koji su se bavili *klesanjem oblika i ukrasa* i one koji su izrađivali *natpise*.³ Ljudi koji klešu stećke, koji ponekad u sklopu zapisa na spomeniku ostavljaju uklesano i vlastito ime, zovu se *kovači*. Natpisi sa stećaka spominju različite termine vezane za poslove oko njihovog oblikovanja i izrade ukrasa, najčešće je to termin *siče* ili *sieče (siječe)*, što znači i “klesati”. Sličan mu je termin *usiče (usiječe)*, što bi značilo osigurati finansijska sredstva i brinuti se oko klesanja i postavljanja spomenika. U istom se značenju koriste izrazi: *postaviti, pobiližiti i pokamenovati*.⁴ Iz natpisa na spomenicima poznata su 33 kovača – klesara, među kojima se ističe Grubač. On se spominje na četiri stećka u Opličićima kod Čapljine i na četiri stećka na Boljunima kod Stoca, i to kao klesar i kao dijak – pisar.⁵ Osim što je poznat po nekoliko natpisa na stećcima, o visokoj razini Grubačevog majstorskog umijeća svjedoči i to da je *sjekao* stećak knezu Radivoju Vlatkoviću posljednji put spomenutom 1458. godine.⁶

Natpis na stečku *dobre žene Stane Ćurenovice* (Đurenovice) s Boljuna kaže da *sieče Zelija, a piše R(ato)*, a natpis *Radiča i njegove bratje (braće)* kaže da *piše dikъ (dijak) Semorad, usiče (usiječe) kovač Milić*, što ukazuje na podjelu ovih poslova.⁷

Ovaj, ali i drugi pojedinci, koji se poput Semorada izričito nazivaju *dijacima*, upućuju na specijalizirano zvanje dijaka – *pisara epitafa nadgrobnihi spomenika* – koji su zajedno s dijacima

– *pisarima crkvenih knjiga* i dijacima u službi *banova, kraljeva i feudalaca* – činili bazu pismenosti srednjovjekovne Bosne i Huma igrajući nezamjenjivu ulogu u razvoju pisma i širenju pismenosti.⁸ Na samom početku klesanja stećaka bilo je malo pravih majstora i taj su posao uglavnom obavljali priučeni domaći ljudi, da bi se kasnije pojavili obučeni i dobro plaćeni majstori.⁹ Krug pisara – dijaka bio je ograničen na određeni broj pojedinaca regrutiranih prvenstveno iz feudalnog i svećeničkog staleža, što je razumljivo za razdoblje kada je bilo malo pismenih ljudi. Tako postaju razumljivi slučajevi isticanja imena dijaka u natpisima na stećcima, a da se pri tome ne spominju pokojnici. Od ukupno registriranih 57 imena (i prezimena) pisara, 12 je zabilježeno u centralnoj Bosni, 21 u istočnoj Bosni, 6 u zapadnoj Hercegovini, 27 u istočnoj Hercegovini, 1 u Crnoj Gori i 1 u hrvatskom primorju sa zaleđem.¹⁰ Slično klesarskim, postojala su i pisarska središta, među kojima je, vjerovatno s nekoliko centara ili radionica, vodeće mjesto pripadalo hercegovačkoj školi. Jako žarište ove epigrafske pismenosti nalazilo se u okolici Stoca sa Semoradom kao najistaknutijom figurom.¹¹ Najznačajniji faktor naučne, a potom i umjetničke vrijednosti stećaka (uz oblike i ukrase), jesu natpisi na njima. Natpisi na stećcima imaju svoje paleografske, jezičke, likovne i historijsko-dokumentarne vrijednosti.¹² Ukupno je evidentirano 386 primjeraka spomenika na kojima su uklesani natpisi. U Srbiji je evidentirano 18 primjeraka, u Crnoj Gori 18 primjeraka, u Hrvatskoj 22 primjerka, te u Bosni Hercegovini 328 primjeraka,¹³ međutim, ovaj broj danas nije konačan.

⁸ Anđelić 1983, 81, 94-98.

⁹ Bešlagić, 1971a, 74.

¹⁰ Bešlagić 1982, 474-475.

¹¹ Ibid. 479-482.

¹² Š. Bešlagić je obrazložio da pismo ćirilskih epigrafskih spomenika srednjovjekovne Bosne i Hercegovine nije nastalo i razvilo se nezavisno od južnoslavenske ćirilice, već da je upravo jedna njena varijanta, s izvjesnim posebnim odlikama, koje dozvoljavaju i opravdavaju naziv *bosanska epigrafska ćirilica* te da izvjesnog opravdanja ima i naziv *bosančica*. Prvi naziv ima puno naučno opravdanje, pa bi ga trebalo prvenstveno tako i upotrebljavati, a drugi je praktičniji za upotrebu, na svoj način pomiruje isključivosti nacionalnih naziva, bolje rečeno povezuje zajednička obilježja srpskog i hrvatskog pisma i jezika, zbog čega ima izvjesnog razloga za njegovo korištenje, i to prvenstveno u internim regionalnim komunikacijama. Bešlagić 2015, 25-27.

¹³ Bešlagić 2015, 14, 16, 18.

stručnoj literaturi – kamik – bliži je izvornome značenju, jer svoju potvrdu nalazi u natpisima koje susrećemo na stećcima; UNESCO 2015, 19.

³ Bešlagić 1982, 459, 460, 482.

⁴ Ibid. 460.

⁵ Ibid. 462, 472; Anđelić 1984, 491.

⁶ Hrabak 1953, 325-326; Vego 1962, 57, spom. 36.

⁷ Vego 1964, 25, 29, spom. 70. i 79.

Boljuni, Stolac

Nekropola stećaka se nalazi u zaseoku Boljuni, koje je u sastavu sela Bjelojevići, 15 km jugozapadno od Stoca, uz cestu Stolac – Hutovo Blato. Smještena je u ravnici, ispod seoskih kuća, i raspoređena u dvije skupine, na rastojanju od oko 400 m. (Sl. 1) U okolici ima tragova iz ilirskog doba (gradina i tumuli), a nedaleko je lokalitet Crkvina s ostacima groblja za koje se pretpostavlja da je iz kasnoantičkog perioda.

Nekropola se sastoji od 274 stećka, i to: 82 ploče, 176 sanduka, 12 sljemenjaka i 4 krstače. Od ukupnog broja 92 su ukrašena, i to: 29 ploča, 57 sanduka i 6 sljemenjaka. Po broju ukrašenih spomenika spadaju među nekoliko velikih nekropola koje su najbogatije ukrašene.

Po broju natpisa, ukupno 20, Boljuni su nekropola s najvećim brojem epitafa na jednom lokalitetu i oni pružaju historijske podatke i podatke važne za kulturnu historiju Bosne i Hercegovine. U natpisima se spominju imena sahranjenih: Bogavca Taraha Boljunovića, umro prije 1477, Radića Vladisalića, Heraka i Radoslava Herakovića, koji leže “na svojoj plemenitoj”, Petra Vukića i njegovog brata i drugih. Neke od tih ličnosti su i historijski dokumentovane. Dakle, tu su sahranjeni pripadnici grupe Boljuna – Vladisalića, koji su pripadali Donjim Vlasima. Veći broj natpisa na stećcima Boljuna spominje nekoliko majstora – *kovače* Grubača, Milića, Dragišu i Zeliju, kao i *dijake* Semorada, Radoju i Vuka, po čemu ova nekropola predstavlja jedinstven primjer na cijelom prostoru rasprostiranja stećaka. Na ovom lokalitetu počasno mjesto daje se *kovaču* Grubaču, a od *pisara* Semoradu, koji se potpisuje na šest stećaka, od toga u dva slučaja kao *dijak*, zbog čega se on smatra vodećim pisarom, ali ne i klesarom. Ne možemo znati je li svoje natpise Semorad najprije pisao na nekom drugom materijalu i odatle ih prenosio na kamen ili ih je izravno pisao na kamenu, kao što se nešto određenije u tom pogledu ne može reći ni za ostale dijake Boljuna. Jasno je jedino to da su natpisi pripadali kasnijoj etapi klesanja, odnosno da su najprije rađeni ukrasi, da bi zatim na red došli dijaci i natpisi. Najveći broj stećaka na nekropoli potiče iz doba djelovanja majstora Grubača (okvirno između 1440. i 1460) te iz doba njegovih učenika, dakle iz druge polovine XV vijeka. Natpisi su pripadali

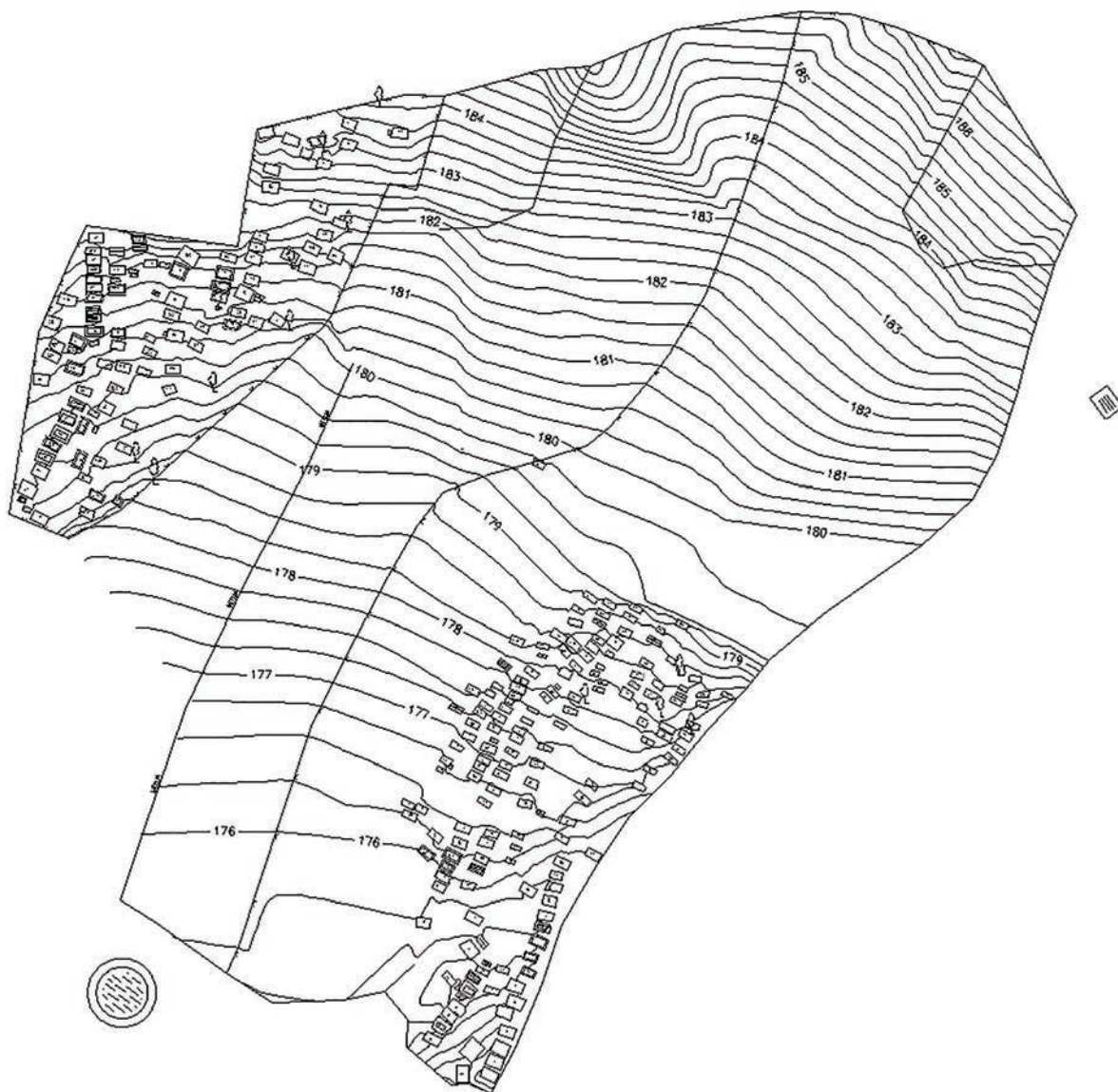
Slika 1. Nekropola Boljuni (fotografija Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, 2013)

kasnijoj etapi klesanja, razdoblje Semoradove aktivnosti u Boljunima pada u drugu polovicu XV i na sami početak XVI stoljeća, a porijeklo njegova imena ostaje zagonetno.¹⁴ U to doba područje oko Stoca bilo je jedno od glavnih žarišta epigrafskih spomenika, čiji su natpisi pisani ćirilskim pismom, ali s poznatim paleografskim osobenostima ovog pisma u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, kasnije Hercegovini, tako da paleografi “sa razlogom govore o bosanskoj ćirilici”.¹⁵ Natpisi na stećcima su važan izvor za izučavanje razvoja pisma i narodnog jezika u srednjovjekovnoj Bosni i isto tako pouzdan oslonac u datiranju stećaka. Iako tačnih podataka nema, prema brojnosti stećaka pretpostavlja se da se ovdje sahranjivalo od druge polovine XIV do početka XVI stoljeća. U blizini nekropole, 200 m sjeverozapadno i 200 m istočno, bila su dva kamenoloma, odakle je najvjerojatnije dovožen kamen za izradu stećaka. Kod nekropole, udaljen 20 m je bunar Neveš, koji mještani nazivaju “Grčki bunar”. Okruglog je oblika, promjera 12 m. Takvi bunarevi, građeni “na okruglac”, postoje u stolačkom kraju i u Hrasnom i svi su još oko 1960. godine bili u upotrebi. Ne zna se od kada datiraju u tom kraju.¹⁶ Prema Planu rasporeda stećaka, epitafi na kojima se potpisuje dijak Semorad evidentirani su na brojevima: 163, 169, 171, 183, 186 i 198. (Sl. 2. i 3)

¹⁴ Lovrenović 2009, 177, 178.

¹⁵ Anđelić 1984, 559.

¹⁶ “Službeni glasnik BiH”, br. 40/02, 48/13, 29/17, 1/21 i 75/22. *Historijsko područje – Nekropole sa stećcima Boljuni, općina Stolac*, proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Slika 2. Plan rasporeda stećaka (preuzeto iz Plana upravljanja za Nekropolu sa stećcima Boljuni, općina Stolac)

Katalog stećaka s potpisom dijaka Semorada

Stećak br. 163.

Boljuni, selo Bjelojevići, Stolac

Tip/oblik: krstača s pločom ispred

Dimenzije: krstača (širina x debljina x visina) –

45 x 39 x 260 cm

ploča (dužina x širina x visina) – 170 x

102 x 37 cm

Na široj strani krstače urezan je natpis koji se odnosi na Vlatka Vukovića i Semorada. Desno i lijevo od prvog reda natpisa nalazi se po jedna rozeta sa šest listova, a iznad u sredini uspravnog

kraka krstače, koja se završava na dvije vode, nalazi se ukras kružni vijenac sa stilizovanom rozetom. Ploča ovog spomenika ima uobičajenu borduru, pravougaoni okvir, četverougaoni štit s rozetom u sredini i mač ispod štita. U uglovima plohe izvedena je po jedna rozeta s četiri lista.

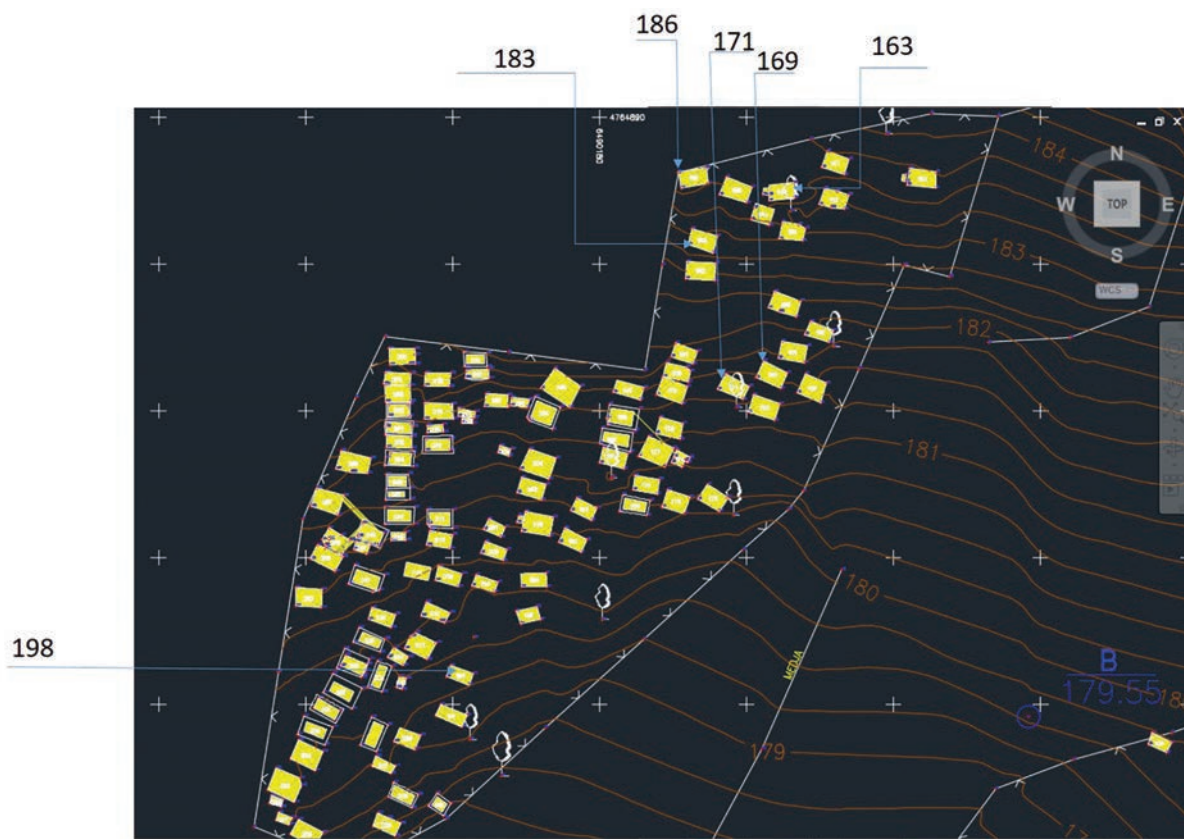
U transkripciji natpis glasi:¹⁷

1. red: **Ѡ СЕ ЛЕЖИ**

2. red: **АОБРН (ОН)КЪ Н ВО**

3. red: **ѠЛѠПКО**

¹⁷ Pregled širih referentnih literaturnih polazišta u: Vuletić-Vukasović 1885, 48, br. natpisa IV; Jagić 1890, 6; Truhelka 1891, 90, sl. 3; Stojanović 1905, 21, br. natpisa 4865; Bešlagić 1961, 175-206; Vego 1962a, 212; 1964, 28-29, br. 77; Kardaš 2015, 129, 171, 223; Palameta / Raguž / Šutalo 2012, Spomenik br. 101.

Slika 3. Položaj stećaka s epitafima dijaka Semorada

Slika 4. Boljuni, stećak br. 163, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

4. red: **□ΥΚΟΜΗ**
5. red: **† ΠΗΛΛΕ**
6. red: **ΣΕΜΟΡΑΔΑ**

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se leži dobar junak i čo(vjek) Vlatko Vuković. Piše Semorad.*¹⁸ (Sl. 4)

Stećak br. 169.
Boljuni, selo Bjelojevići, Stolac
Tip/oblik: ploča
Dimenzije: 183 x 126 x 35 cm

Na gornjoj površini stećka pruža se traka od povijene loze s trolistom, unutar koje se nalazi natpis koji se odnosi na sahranjenu vladikovku Jerinu i na pisara Semorada. U uglovima s desne strane se nalazi po jedna rozeta, od kojih je jedna sa šest, a druga s pet listova. Ukrasi su rađeni u vidu reljefnog ispupčenja, a slova tehnikom urezivanja.

U transkripciji natpis glasi:¹⁹

¹⁸ Vego 1964, 28-29, br. 77.

¹⁹ Pregled širih referentnih literaturnih polazišta u: Vuletić-Vukasović 1885, 48, br. natpisa I; Truhelka 1892, 108, sl.

1. red: ПИШЕ АНІБ
2. red: СЕМОРАДАБ
3. red: Д СЕ ЛЕЖИ ДОБРА ОЛДАН
4. red: КД ЕРННА ОУКОЧМНХ

КОД

Transliteracija natpisa u cijelosti: *Piše di(ja) kь Semoradь. A se leži dobra vladikovka (J)erina Vukocamić.*²⁰ (Sl. 5)

Slika 5. Boljuni, stećak br. 169, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Stećak br. 171.

Boljuni, selo Bjelojevići, Stolac

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 182 x 114 x 39 cm

Na gornjoj površini stećka pruža se traka od povijene loze s trolistom, unutar koje se nalazi natpis koji se odnosi na sahranjenu Ljubicu Vlatkovicu i na pisara Semorada. Iza natpisa nalaze se dva koncentrično izvedena kružna vijenca, vanjski je tordiran, a drugi, unutrašnji, izveden od obične linije unutar koje se nalazi manja rozeta s četiri lista – krst, ispod toga je polumjesec, a sa strane se nalazi predstava životinje, koja liči na velikog guštera.

U transkripciji natpis glasi:²¹

1. red: Д СЕ ЛЕЖИ
2. red: ЛУБНЧ
3. red: ОЛДИКО
4. red: НЧД ПИШЕ
5. red: СЕМОРАДА

1; Stojanović 1905, 21, br. natpisa 4866; Bešlagić 1961, 175-206; Vego 1962a, 213-214; 1964, 28-29, br. 78; Kardaš 2015, 129, 223; Palameta / Raguž / Šutalo 2012, Spomenik br. 92.

²⁰ Vego 1964, 28-29, br. 78.

²¹ Pregled širih referentnih literaturnih polazišta u: Truhelka 1892, 108, sl. 2; 1914, 237, br. 44; Solovjev 1948, 93; Bešlagić 1961, 175-206; Vego 1962a, 212; 1964, 28-29, br. 78; Kardaš 2015, 129, 223; Palameta / Raguž / Šutalo 2012, Spomenik br. 89.

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se leži L(j) ubica Vlatkovica. Piše Semorad.*²² (Sl. 6)

Slika 6. Boljuni, stećak br. 183, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Stećak br. 183.

Boljuni, selo Bjelojevići, Stolac

Tip/oblik: ploča

Dimenzije: 183 x 119 x 28 cm

Na gornjoj površini stećka pruža se traka od povijene loze s trolistom, unutar koje se nalazi motiv štita s pet rozeta i mačem ispod štita. Skoro preko čitave gornje površine stećka proteže se natpis, koji se odnosi na Radiča bratju (bracu), brata Dragišu te na pisara Semorada i kovača Milića.

²² Vego 1964, 28-29, br. 76.

Slika 7a. i 7b. Boljuni, stećak br. 186, s natpisom (foto: Gordana Čahtarević, 2018)

U transkripciji natpis glasi:²³

1. red: **ⱥ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ**
2. red: **ⱤⱤⱤⱤ ⱤⱤⱤⱤⱤ**
3. red: **ⱤⱤⱤ ⱤⱤⱤⱤⱤⱤⱤⱤ ⱤⱤ ⱤⱤⱤⱤⱤ**
5. red: **ⱥ Ɽ Ɽ ⱤⱤⱤ**
6. red: **ⱤⱤⱤⱤ ⱤⱤⱤ**
7. red: **ⱤⱤⱤ ⱤⱤⱤⱤ ⱤⱤ**
8. red: **ⱤⱤⱤ ⱤⱤⱤⱤⱤ**

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se leži Radič a brat si(je)če Dragiša pa brat. A se piše di(ja)k Semorad, usiče kovač Milić.*²⁴ (Sl. 7a. i 7b)²⁵

²³ Pregled širih referentnih literaturnih polazišta u: Bešlagić 1959, 241; Vego 1962, 212, 213; 1964, 24-25, br. 70; Kardaš 2015, 158, 223; Palameta / Raguž / Šutalo 2012, Spomenik br. 97.

²⁴ Vego 1964, 24-25, br. 70.

²⁵ Uvidom u fotografije M. Vege (1964, 24-25, br. 70, kao i Bešlagić 1961, 192, sl. 56), nije vidljiv kompletan epitaf, međutim, uvidom u fotografiju autora Palameta / Raguž / Šutalo (2012, Spomenik br. 97), jasno je vidljivo da su slova epitafa označavana te da se u drugom redu iza riječi *brat*, a izvan okvira predviđenog za upisivanje teksta epitafa, nalazi *jat*, koje nije označeno, vjerovatno nije bilo vidljivo autori-

Stećak br. 186.

Boljuni, selo Bjelojevići, Stolac

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 188 x 107 x 45 cm

Na gornjoj površini stećka pruža se traka od povijene loze s trolistom, unutar koje se nalazi motiv štita s dvije rozete od četiri lista raspoređene u uglovima i na sredini kružni vijenac sa stilizovanim rozetom. Ispod štita se nalazi mač. Na gornjoj površini stećka proteže se natpis, koji se odnosi na Vlada Vladisalića i njegovog sina Vuka te pisara Semorada.

U transkripciji natpis glasi:²⁶

ma. Također, na fotografijama koje prilažem u ovom radu bez označavanja slova, vidljiv je glas *jat*, zbog čega mislim da bi se čitanje ovog epitafa trebalo dopuniti na sljedeći način: *A se leži Radiča bratja, siče Dragiša pabrat (pobrat). A se piše di(ja)k Semorad, usiče kovač Milić.*

²⁶ Pregled širih referentnih literaturnih polazišta u: Vego 1962a, 211, 212, T. III, 1 i 2; 1964, 20-21, br. 66; Kardaš 2015, 15, 157, 223; Palameta / Raguž / Šutalo 2012, Spomenik br. 100.

1. red: ϣ CE ΛΕΖΗ ΔΛΡΤ
2. red: ΔΛΡΑΗΝΡΛΗ
3. red: †
4. red: ΠΗΨΕ CEM
5. red: ΟΡΡΑ CHVE
6. red: ΟΥΚ ΝΦ ΩΥΦ

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se leži Vlad Vladisalić. Piše Semorad, siče Vuk na oca.*²⁷ (Sl. 8)

Slika 8. Boljuni, stećak br. 171, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Stećak br. 198.

Boljuni, selo Bjelojevići, Stolac

Tip/oblik: ploča

Dimenzije: 163 x 81 x 36 cm

Na gornjoj površini stećka izveden je motiv dvostruke rozete: vanjski obim je obrubljen

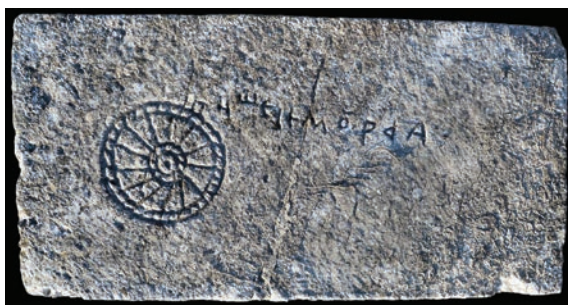
²⁷ Vego 1964, 20-21, br. 66.

kružnicom u formi tordiranog užeta (vrpce), a u njenom centru smještena je manja kružnica, također oivičena kružnim tordiranim užetom. Prostor između ove dvije kružnice izdijeljen je na trinaest dijelova (kružnih isječaka). U centru manje kružnice je rozeta. Od rozete prema desnoj strani pruža se natpis koji se odnosi na pisara Semorada.

U transkripciji natpis glasi:²⁸

1. red: ΠΗΨΕ CEMOPPA

Transliteracija natpisa u cijelosti: *Piše Semorad.*²⁹ (Sl. 9)

Slika 9. Boljuni, stećak br. 198, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Morine, Nevesinje

Morine su visoravan koja se prostire na površini od 4700 hektara. Od Nevesinja su udaljene dvadesetak kilometara u pravcu sjeveroistoka.

Na to da je prostor korišten u antičko doba upućuju ostaci rimske ceste koja presijeca visoravan i povezuje Nevesinje s Kalinovikom. Ova trasa puta svakako je aktivna u srednjem vijeku, kada se i čitavo područje koristi za ispašu stoke. O tome nam svjedoče srednjovjekovne nekropole stećaka raspoređene na ovoj trasi puta: Svatovsko groblje, Djevojačko groblje i Kopano groblje, dok se u unutrašnjosti nalaze nekropole stećaka: Pitomi brijeg, Pašina livada – Jakomir i Somine.

Morine su u srednjem vijeku pripadale župi Nevesinje, a u dubrovačkim izvorima spominju se pod nazivima *de Morigna / de Morina*. Tako se u ugovoru u vezi s nabavkom drvene građe od

²⁸ Pregled širih referentnih literaturnih polazišta u: Truhelka 1914, 230, sl. 25; Bešlagić 1959, 242 T. II, 1; 1961, 175-206; Vego 1962a, 212; 1964, 22-23, br. 69; Kardaš 2015, 157; Palameta / Raguž / Šutalo 2012, Spomenik br. 66.

²⁹ Vego 1964, 22-23, br. 69.

7. 3. 1417. godine spominje *Beladin Milossaglich et Milos Dobrossaglich de Morigna*. U vezi s istim pitanjem u ugovoru od 30. 6. 1418. s njima dvojicom se spominje još i *Bogauaz Dobroeuich de Morigna*. U ugovoru od 29. 1. 1428. godine, opet u vezi s nabavkom drvene građe, spominje se *Petchus Vladnich de Morina, homines voiuode Radossau, Mirchus Bogoeuich et Braichus Miosich de Morina, homines dicti Radossau*, dok se u ugovoru od 6. 3. 1436. godine spominju *Petchus Vladnich, Millos Dobrossalich de Morigna, homines Radosau Paulouich*.³⁰

U poimeničnom popisu sandžaka Vilajeta Hercegovina, Morine se navode kao ljetno stanište vlaških porodica iz: 1. džemata Dragoja, sina Radana; 2. džemata Ivaniša, sina Radovana; 3. džemata Dragića, sina Dobruna; 4. džemata Vukca, sina Radosala i Stepana, sina Radivoja; 5. džemata Radića, sina Vukca; 6. džemata Petra, sina Mirosava.³¹

U opisu katuna – ljetnih stanova na Zelengori, J. Popović navodi:

Put stočara iz stolačkog kraja i to iz opštine Donje Hrasno i iz sela Burmazi, Bjelojević, Gleđevci, ide državnim drumom na Crnoglav pa do blizu Udore, gdje napuštaju državni drum i prelaze na humnjački put, kojim idu dalje na Pušišta i Drenovac do pod samu varoš Stolac. Ako je rijeka Bregava velika pa ne mogu preko nje, onda prolaze direktno kroz sam grad. Ako je rijeka mala da je mogu preći sa stokom, onda preko Stolačkog polja, zaobilazeći grad dolaze na Poprate do čatrnje, Kukavuše. Odatle dalje uz Dubrave udarivši sjeveru od Stoca, izlaze stočnim putem preko Krivog Dola na Crnogovac (684 m) pa na Četkove Vode i Brstanić, a odatle sjeveroistočno na Šćepan-krst. Od Šćepan-krsta, držeći se više istočno, prolaze kroz Jasenu pa pored Oštre Gomile (1059 m) i Krstače udaraju na selo Udrežnje i brdo Bukovicu te se spuštaju u Nevesinjsko polje do vrela Poklopac. Presjekavši javni drum, koji ide od Stoca odnosno Bileće prema Nevesinju, idu prema visu Ploči (884 m), ispod koga opet sijeku drum Nevesinje – Gacko i idu prema Debelim Barama, da između Krekova i Bijenje padnu u Banpolje i Biglin doline, iz kojih se preko Morina penju na Pogvozdu (1286 m). Tu se prihvataju javnog drumu kojim produžuju do Obrnje i Uloga. Od Uloga idu opet stočnim putem na Piskavice i Boljune do pašnjaka Kladovo Polje. U Kladovu polju razdjeljuju se u svoje katune. Za vrijeme tog putovanja imaju

četiri konaka ili kako sami kažu padanja i to: Prvi konak Donja Poplat, gdje se nalazi državna čatrnja i gdje imaju dovoljno prostora za stoku. Drugi konak na Jaseni, gdje ima živa voda i dosta prostora za stoku. Treći konak na Ban Polju. Četvrti konak na Podgvozdu ili Boljunima, odakle peti dan stižu u svoje katune.³²

Pitomi brijeg iznad Ban Polja na Morinama, Nevesinje – sedam novih epitafa

Na lokaciji Ban Polja, koje su stočari koristili kao treće konačište do svog krajnjeg odredišta u potrazi za ispašom, uzdiže se brdašce nazvano Pitomi brijeg (Y=6518200, X=4797500), na kojem se nalazi nekropola s 32 stećka: 10 ploča, 21 sanduk i 1 krstača. (Sl. 10) Njihova primarna orijentacija je u pravcu sjeverozapad – jugoistok. Ukrasi su zastupljeni na 16 stećaka (6, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27 i 30). Reljefni motivi koji se najčešće pojavljuju su vrpce ili trake kao okviri u vidu obične linije s kosim paralelicama, urezani ili reljefno ispupčeni, zatim povijene lozice sa trolistovima. Česti su i štitovi s mačevima i rozete koje se javljaju u više varijanti, kao heraldičke oznake na štitovima. Pojavljuju se i kao stilizovane rozete s torđiranim kružnim vijencima ili predstavljene kao krst – rozete. Osim njih zastupljeni su još ukrasi arkade i štapa.

Na ovom lokalitetu nalazi se sedam natpisa u kojima se spominju imena sahranjenih: sinovi Đu(radž)a Vuković, Vukan, Rad(in ili ič_?), Obrad i Dragiša. Na stećcima se spominje nekoliko *kovača*, međutim, njihova imena nisu jasno čitljiva, dok se kao *dijak* na šest stećaka potpisuje Semorad. Kako je jedini koji je imao svoje aktivnosti na ovom lokalitetu, pretpostavka je da se potpisuje i na sedmom stećku. Na osnovu potpisa pisara zaključujemo da najveći broj stećaka na ovoj nekropoli potiče iz doba djelovanja dijaka Semorada, odnosno iz druge polovice XV i početka XVI stoljeća.

Prema Planu rasporeda stećaka, epitafi na kojima se potpisuje dijak Semorad evidentirani su na brojevima: 3, 14, 16, 19, 20, 21 i 24. (Sl. 11)

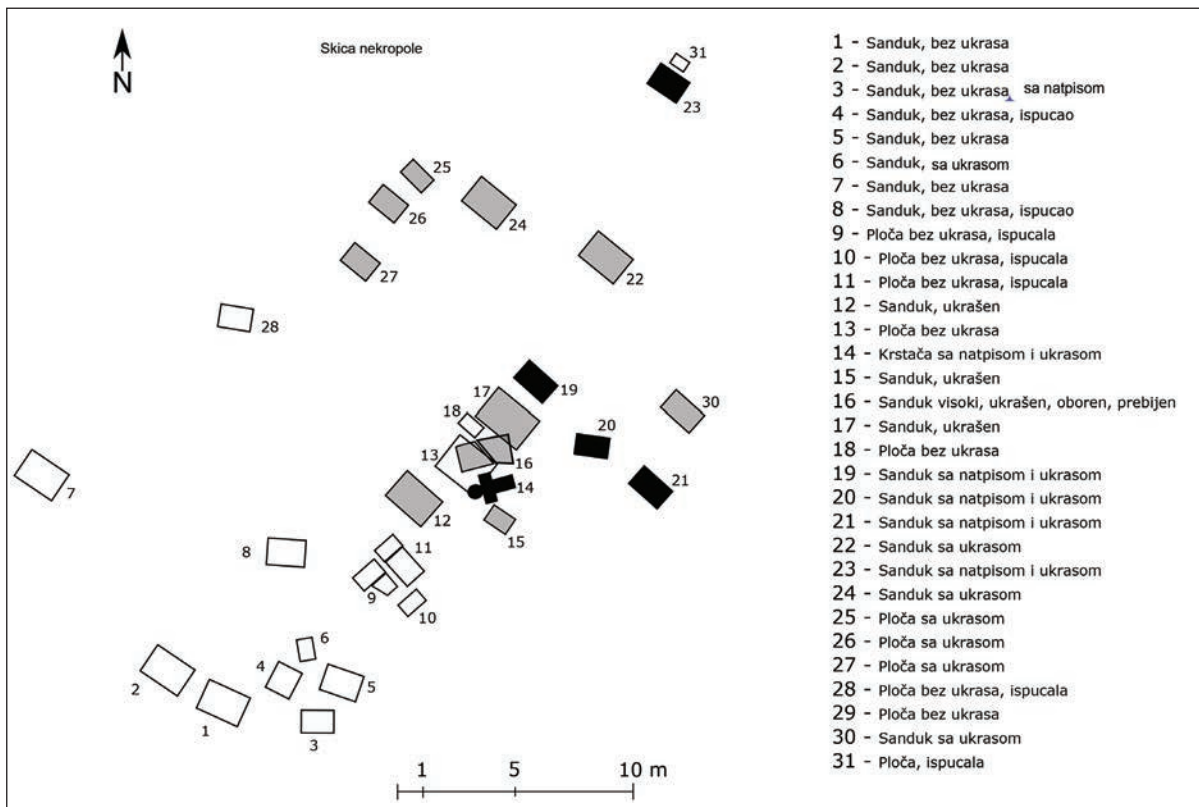
³⁰ Kurtović 2019, 732, 773, 939, 940, 1048.

³¹ Aličić 1985, 140-146.

³² Popović 1928, 169-170.

Slika 10. Nekropola Pitomi brijeg na Morinama (foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Slika 11. Plan rasporeda stećaka (priređio Gordan Čahtarević, 2018)

Katalog stećaka s natpisima³³ i potpisom dijaka Semorada

Stećak br. 3.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 180 x 110 x 35 cm

³³ Natpisi su pisani srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom

Na gornjoj površini stećka izveden je motiv rozete u vidu spirale, oštećen je i čak ruiniiranog izgleda. Od rozete prema desnoj strani pruža se natpis koji se odnosi na pisara Semorada.

U transkripciji natpis glasi:

1. red: ПИШЕ СЕМОРАДА

Transliteracija natpisa u cijelosti: *Piše Semorad.* (Sl. 12)

Slika 12. Pitomi brijeg, stećak br. 3, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)

Stećak br. 14.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: krstača s pločom ispred

Dimenzije: krstača (širina x debljina x visina) –
47 x 35 x 185 cm

Na široj strani krstače urezan je natpis koji se odnosi na sinove Đu(rad)u Vukovića,³⁴ pisara Semorada i kovača čije ime nije čitljivo. Sredinom krstače pružaju se tri arkade, a iznad njih simetrično tri kruga, dok se natpis nalazi na krakovima krstače i u donjem uspravnom dijelu.

U transkripciji natpis glasi:

Lijevi krak krstače:

1. red: . □A
2. red: HE A□
3. red: □ CHN
4. red: □

Desni krak krstače:

1. red: tY. . .

2. red: □ □YK

3. red: □□Ht

Uspravni donji krak krstače:

1. red: ΠHΛE

2. red: CEMOPDA

3. red: CHVE .

Transliteracija natpisa u cijelosti: (O)vdie (Ovdje) dva sina Đu(rad)u Vuković. Piše Semorad, siče... (Sl. 13a. i 13b)

Stećak br. 16.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: visoki sanduk

Dimenzije: 114 x 65 x 200 cm

postolje br. 13. 235 x 195 x 30 cm

Visoki sanduk je oboren s postolja i prelomljen na tri dijela, gornja polovina stećka je naslonjena na bočnu sjeveroistočnu stranu s koje se nalazi natpis. Dio natpisa koji je vidljiv odnosi se na Vukana i Rad(ina ili iča). U drugom redu vidljiva su zadnja tri slova riječi *rad*,³⁵ zatim slijede

³⁴ U poimeničnom popisu sandžaka Vilajeta Hercegovina navode se imena dvojice sinova Đurađa, i to Radivoj i Dobrivoj, iz džemata Radića, sina Vukca, koji ljetuju na Morinama, a zimuju u selu Kruševo, općina Stolac. Aličić 1985, 144-145.

³⁵ Kako su svi epitafi na ovom lokalitetu pisani od strane istog pisara, pretpostavka je da se ova riječ odnosi na pisara Semorada.

Slika 13a. Pitomi brijeg, stećak br. 14, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Slika 13b. Pitomi brijeg, stećak br. 14, s natpisom
(foto: Zijad Halilović, 2023)

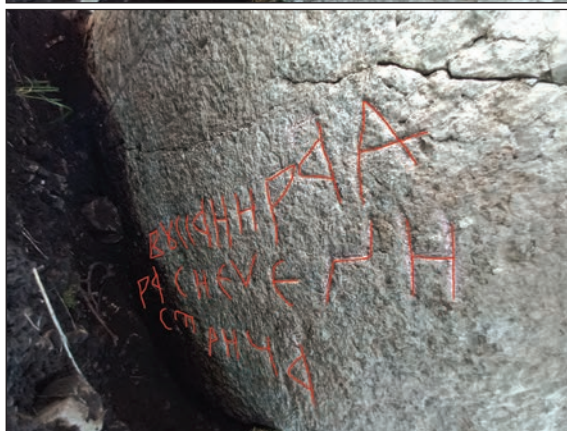
riječi *sieče* i *Ni* prva dva slova imena kovača, međutim, ono nije potpuno. U trećem redu jasno se vidi zadnja riječ *strica*. U gornjem dijelu stećka s bočnih i čeonih strana pruža se uža vrpca ili

traka s kosim paralelicama, a ispod šira traka od povijene lozice s trolistovima.

U transkripciji vidljivi dio natpisa glasi:

1. red: ВУКАН Н РАА
2. red: . . РАА СЕВЕ НН
3. red: СТРИЧ

Transliteracija vidljivog dijela natpisa:
Vukan i Rad.....rad, sieče Ni..... strica. (Sl. 14a. i 14b)³⁶

Slika 14a. i b. Pitomi brijeg, stećak br. 16, s natpisom
(foto: Zijad Halilović, 2023)

Stećak br. 19.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 170 x 95 x 45 cm

Gornja površina stećka je usljed vremenskih prilika izbledjela pa se teže uočavaju i ukrasi i natpis. Lijevom bočnom stranom pruža se traka s cik-cak linijama. U gornjem lijevom uglu nalazi se kružni vijenac u vidu spirale, a u središnjem

³⁶Na osnovi navedenog može se izvesti sljedeća rekonstrukcija natpisa: (*A se leže*) *Vukan i Rad(in ili ič)*. (*Piše Semo*)*rad. Siče Ni(kša na) strica*.

dijelu obični kružni vijenac naglašen urezanim linijom. U desnom dijelu se nalazi također rozeta, a iza nje je štit s mačem. Između ovih ukrasa vidljiv je dio natpisa koji se odnosi na Semorada. Vidljiv je i dio natpisa u donjem desnom uglu, dok je ostatak natpisa usljed vremenskih prilika oštećen i nije moguće izvršiti njegovu rekonstrukciju.

U transkripciji vidljivi dio natpisa glasi:

- 1. red: СЕМОРАДА
- 2. red: .
- 3. red:
- 4. red: Д УЧЕ
- 5. red: ВЕ КОДВ

Transliteracija vidljivog dijela natpisa u cijelosti: *Semorad.... a usi(j)eče kovač....* (Sl. 15a. i 15b)

Slika 15a. Pitomi brijeg, stećak br. 19, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Slika 15b. Pitomi brijeg, stećak br. 19, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)

Stećak br. 20.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 180 x 90 x 5 cm

Gornja površina stećka je ukrašena, gdje je kao okvir naglašena urezana linija, a poprečnim stranama ispod pruža se traka od kosih

paralelica. Preko čitave gornje površine nalazi se natpis koji se odnosi na Obrada, Dragišu, kovača Z (Zelija?) i pisara Semorada. U donjem dijelu nalazi se teško primjetan štit ispod kojeg se pruža mač, a na samom štitu je Semoradov potpis.

U transkripciji natpis³⁷ glasi:

- 1. red: Д СЕ ЛЕЖ(Е)
- 2. red: ѠБРРАА Н
- 3. red: АРРАГНШД ПД
- 4. red: ППО СНВЕ
- 5. red:
- 6. red: ПНШЕ
- 5. red: СЕМОРАД
- 6. red: А

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se lež(e) Obrad i Dragiša pa to siče ko(vač)Z. Piše Semorad.* (Sl. 16a. i 16b)

Slika 16a. Pitomi brijeg, stećak br. 20, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)

³⁷ Natpisi su pisani srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom

Slika 16b. Pitomi brijeg, stećak br. 20, s natpisom
(foto: Zijad Halilović, 2023)

Slika 17b. Pitomi brijeg, stećak br. 21, s natpisom
(foto: Zijad Halilović, 2023)

Stećak br. 21.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 195 x 128 x 20 cm

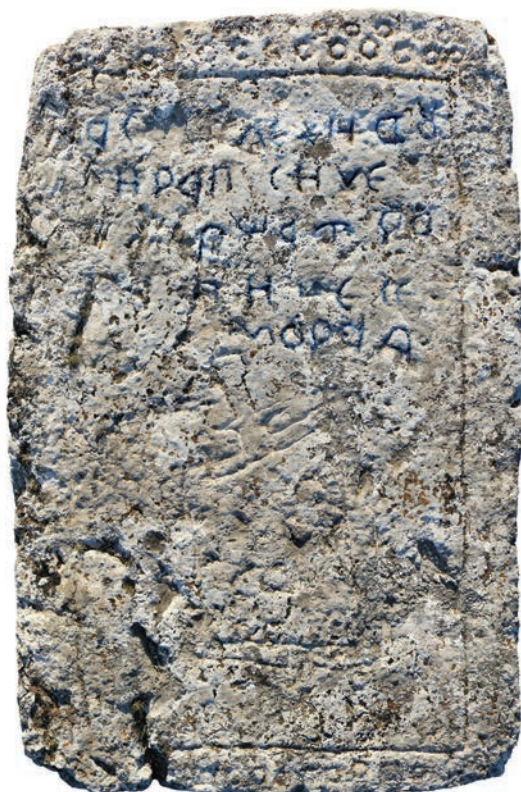
Gornja površina stećka je ukrašena, gdje je kao okvir naglašena traka od urezane linije i manjih kružića. U donjem dijelu nalazi se teško primjetan štit, ispod kojeg se pruža mač. U gornjem dijelu nalazi se natpis, za koji nije moguće

rekonstrukcijom tačno utvrditi odnosi li se na Vukicu, Vukinju ili Vučihnu, kao ni ime kovača, dok se ime pisara odnosi na Semorada.

U transkripciji natpis glasi:

1. red: **Ɱ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ**
2. red: **Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ**
3. red: **Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ**
4. red: **Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ**
5. red: **Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ**

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se leži Vu(?)ina p siče Piše Semorad.* (Sl. 17a. i 17b)

Slika 17a. Pitomi brijeg, stećak br. 21, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Stećak br. 24.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 190 x 138 x 33 cm

Gornja površina stećka je ukrašena, gdje je kao okvir naglašena traka od plastične linije, unutar koje se pruža loza s trolistom. U lijevom dijelu stećka nalazi se kružni vijenac s pet krugova. U desnom dijelu se nalazi natpis koji je oštećen te se ne može sa sigurnošću odrediti na koga se odnosi, kao ni ime kovača. Za pisara znamo da se odnosi na Semorada.

U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom glasi:

1. red: **Ɱ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ**
2. red: **Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ**
3. red: **Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ**
4. red: **Ɱ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ Ɽ**

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se leži do-
brъ (dobri) Vladkin siče kov(a)č ...a piše Semorad.*
(Sl. 18a. i 18b)³⁸

Slika 18a. Pitomi brijeg, stećak br. 24, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Slika 18b. Pitomi brijeg, stećak br. 24, s natpisom
(foto: Zijad Halilović, 2023)

Bojičića do na planini Crvanj, Kalinovik – jedan novi epitaf

U središtu planine Crvanj nalazi se lokalitet Bojičića do (Y=6518591, X=4802953) na kojem se nalazi nekropola s 21 stećkom; 11 ploča i 10 sanduka. (Sl. 19) Njihova primarna orijentacija je u pravcu sjeverozapad – jugoistok. Ukrasi su zastupljeni na 8 stećaka (2, 5, 6, 10, 14, 15, 16 i 17). Reljefni motivi koji se pojavljuju su: vrpce ili trake kao okviri u vidu obične linije s kosim paralelicama, urezani ili reljefno ispupčeni (x2), urezani štitovi s mačevima (x2), mač (x2), kame- nica (x2) – zanimljivo je da se obje nalaze s čeone okomite strane, krst (x2) – obični i antropomor- fni i polumjesec (x1).

³⁸ Rekonstrukcijom natpisa, može se izvesti sljedeća verzija čitanja natpisa: *A se leži dobr(a) vlad(ika) Vukin(a). Siče ko- vač (Zelija). Piše Semorad.*

Na ovom lokalitetu nalazi se jedan natpis iz kojeg nije moguće saznati ime sahranjenog ispod stećka. Natpis je oštećen, tako da je vidljivo samo da se na njemu kao pisar potpisuje Semorad, što nastanak natpisa datira u drugu polovicu XV i početak XVI stoljeća.

Prema Planu rasporeda stećaka, epitafi na ko- jem se potpisuje dijak Semorad evidentiran je na stećku broj 2. (Sl. 20)

U srednjem vijeku planinu Crvanj za ispašu svoje stoke koristili su stočari iz džemata Pavke, sina Radohne. Oni zimuju u selima Brštanik i Dubrave, općina Stolac, a ljetuju u mjestu Crman (Crvanj).³⁹

Stećak br. 2.

Bojičića do, Crvanj, Kalinovik

Tip/oblik: visoki sanduk

Dimenzije: 180 x 78 x 90 cm

U gornjem dijelu, pri vrhu stećka, bočnim i čeonim stranama pruža se tordirano uže u vidu reljefnog ispupčenja. Na gornjoj površini stećka nalazi se motiv mača s držačem i nakrsnicom. Na čeonj jugozapadnoj strani u gornjem dije- lu nalazi se natpis koji je oštećen te se ne može sa sigurnošću odrediti na koga se odnosi, kao ni ime kovača. Za pisara znamo da se odnosi na Semorada.

U transkripciji natpis glasi:

1. red:
2. red:
3. red:
4. red: СЕМОРАДА

Transliteracija natpisa u cijelosti:
.....Semorad. (Sl. 21)

³⁹ Aličić 1985, 139.

Slika 19. Bojičića do, Pogled na nekropolu sa sjeveroistočne strane (foto Zijad Halilović, 2023)

Slika 20. Plan rasporeda stećaka Bojičića do, Crvanj, Kalinovik (priredio Zijad Halilović, 2023)

Slika 21. Bojičića do, stećak br. 2, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)

Zaključak

Ovaj rad ima za cilj naučnu i širu javnost upoznati s tim da broj srednjovjekovnih natpisa na stećcima Bosne i Hercegovine nije u konačnici definiran. Rad također ukazuje na činjenicu da su natpisi izloženi zubu vremena te da je potrebna njihova zaštita i konzervacija. Predstavljen je djelokrug rada Semorada, najistaknutijeg pisara srednjovjekovnih natpisa na stećcima. U nuci je poznato njegovo djelovanje na Boljunima kod Stoca, međutim, ovaj rad nam pokazuje da je to djelovanje prošireno i na područje Nevesinja i Kalinovika. Nekropola Pitomi brijeg je s manjim brojem stećaka, svega 32, ali na njih 16 su zastupljeni ukrasi, a natpisi čak na 7 stećaka. Iz pojedinih natpisa doznajemo imena sahranjenih: sinovi Đu(radž)a Vukovića, Vukan, Rad(in ili ič), Obrad, Dragiša i dr. Na nekropoli Bojičića do nalazi se 21 stećak, od kojeg je osam s ukrasima te jedan s natpisom iz kojeg doznajemo samo ime pisara. Na oba lokaliteta reljefni motivi su slični onima na Boljunima, dok se kao jedini pisar javlja Semorad, što ga svrstava iznad ostalih pisara po broju natpisa na stećcima – ukupno 14. Na osnovu potpisa pisara zaključujemo da najveći broj stećaka na ovim nekropolama potiče iz doba djelovanja dijaka Semorada, iz druge polovice XV i početka XVI stoljeća.

Summary

Epitaphs of the scribe Semorad

This paper aims to inform the scientific and general public that the number of medieval inscriptions on stećaks in Bosnia and Herzegovina is not ultimately defined. The paper also points out that the inscriptions are exposed to the ravages of time and require protection and conservation. It presents the scope of Semorad's work, who is the most prominent scribe of medieval inscriptions on stećaks. His activity in Boljuni, near Stolac, is well-known in science. However, this paper indicates that his influence extends to the area of Nevesinje and Kalinovik. The Pitomi Brijeg necropolis has a smaller number of stećaks, only 32, but 16 of them are adorned with decorations, and seven have inscriptions. We learn the names of the buried individuals from some inscriptions, such as the sons of Đu(radž) Vuković: Vukan, Rad (in or ič), Obrad, Dragiša, and others. There are twenty-one stećaks in the Bojičića Valley necropolis, eight of which are adorned with decorations and one with an inscription that reveals only the scribe's name. In both locations, the relief motifs are similar to those in Boljuni, with Semorad being the only scribe, which places him above other scribes in terms of the number of inscriptions on stećaks – a total of 14. Based on the scribe's signatures, it is concluded that the majority of stećaks in these necropolises date back to the period of Semorad's activity, the second half of the 15th and the beginning of the 16th century.

Legenda

- Slika 1. Nekropola Boljuni (fotografija Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, 2013)
- Slika 2. Plan rasporeda stećaka (preuzeto iz Plana upravljanja za Nekropolu sa stećcima Boljuni, općina Stolac)
- Slika 3. Položaj stećaka s epitafima dijaka Semorada
- Slika 4. Boljuni, stećak br. 163, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 5. Boljuni, stećak br. 169, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 6. Boljuni, stećak br. 183, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 7. i 7a. Boljuni, stećak br. 186, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)

- Slika 8. Boljuni, stećak br. 171, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 9. Boljuni, stećak br. 198, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 10. Nekropola Pitomi brijeg na Morinama (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 11. Plan rasporeda stećaka (priredio Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 12. Pitomi brijeg, stećak br. 3, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 13a. Pitomi brijeg, stećak br. 14, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 13b. Pitomi brijeg, stećak br. 14, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 14a. i b. Pitomi brijeg, stećak br. 16, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 15a. Pitomi brijeg, stećak br. 19, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 15b. Pitomi brijeg, stećak br. 19, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 16a. Pitomi brijeg, stećak br. 20, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 16b. Pitomi brijeg, stećak br. 20, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 17a. Pitomi brijeg, stećak br. 21, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 17b. Pitomi brijeg, stećak br. 21, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 18a. Pitomi brijeg, stećak br. 24, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 18b. Pitomi brijeg, stećak br. 24, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 19. Bojičića do, Pogled na nekropolu sa sjeveroistočne strane (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 20. Plan rasporeda stećaka Bojičića do, Crvanj, Kalinovik (priredio Zijad Halilović, 2023)
- Slika 21. Bojičića do, stećak br. 2, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, Sarajevo 1984.
- Andelić, T.* 1983. Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, Tribunia 7, Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje 1983.
- Bešlagić, Š.* 1959. Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, GZM NS (A) sv. XIV, Sarajevo 1959.
- Bešlagić, Š.* 1961. Boljuni, srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Starinar, knj. XII, Beograd 1961.
- Bešlagić, Š.* 1967. Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, GZM NS (A) sv. XIV, Sarajevo 1967.
- Bešlagić, Š.* 1971. Stećci i njihova umjetnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1971.
- Bešlagić, Š.* 1982. Stećci – kultura i umjetnost, Sarajevo 1982.
- Bešlagić, Š.* 2015. Ćirilski epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, Sarajevo 2015.
- Dragičević, Tomo / Vuletić-Vukasović, V.* 1891. Starobosanski natpisi u Kalesiji, GZM III, Sarajevo 1891.
- Gunjača, S.* 1955. Prinos poznavanju porijekla i načina prijevoza stećaka, Istorijski časopis V, Beograd 1955.
- Hrabak, B.* 1953. Prilog datovanju hercegovačkih stećaka, GZM, NS, VIII, Sarajevo 1953.
- Jagić, V.* 1890. Nekoliko riječi o bosanskim natpisima na stećcima, GZM knj. I, Sarajevo 1890.
- Kardaš, M.* 2015. Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike, Radovi knj. XIX, Institut za jezik, Sarajevo 2015.
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika* 2002, Odluka o proglašenju Historijsko područje – Nekropole sa stećcima Boljuni, općina Stolac, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, br. 40/02, 48/13, 29/17, 1/21 i 75/22.
- Kurtović, E.* 2019. Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne, ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526, Institut za historiju Sarajevo – Historijski arhiv Sarajevo, 2, Sarajevo 2019.
- Lovrenović, D.* 2009. Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka, Sarajevo 2009.
- Palameta M. / Raguž, M. / Šutalo, M.* 2012. Tajna Boljuni / The Mystery of Boljuni, Stolac 2012.
- Popović, J.* 1928. Ljetni stanovi (katuni) na Zelengori, GZM, XL, I. Sveska (za prirodne nauke), Sarajevo 1928.
- Skarić, V.* 1934. Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu, GZM, XLVI, Sarajevo 1934.
- Solovjev, A.* 1948. Jesu li bogomili poštovali krst, GZM NS sv. III, Sarajevo 1948.
- Stojanović, Lj.* 1905. Stari srpski zapisi i natpisi, knj. III, Beograd 1905.

Literatura

- Andelić, P.* 1984. Doba srednjovjekovne bosanske države, u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo 1984.
- Aličić, A. S.* 1985. Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985.
- Andelić, P.* 1984. Doba srednjovjekovne bosanske države, u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine

- Škobalj, A.* 1970. Obredne gomile. Na temelju arheoloških nalaza povijesno-teološka rasprava o religiji magiji, Sveti Križ na Čiovu 1970.
- Truhelka, Ć.* 1891. Stari bosanski natpisi, GZM knj. I, Sarajevo 1891.
- Truhelka, Ć.* 1892. Stari hercegovački natpisi, GZM knj. II, Sarajevo 1892.
- Truhelka, Ć.* 1914. Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, GZM knj. I. Sarajevo 1914.
- UNESCO 2015, Stećci Medieval Tombstones. Nomination Document for the Inscription on the UNESCO World Heritage List. Bosnia and Herzegovina, Republic of Croatia, Montenegro, Republic of Serbia, January 2015. <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1504.pdf>.
- Vego, M.* 1959. Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Bročno u Hercegovini, GZM, NS, (A), XIV, Sarajevo 1959.
- Vego, M.* 1961. Historija Bročna od najstarijih vremena do turske okupacije, Sarajevo 1961.
- Vego, M.* 1962, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM N.S. (A), Sarajevo 1962.
- Vego, M.* 1962a, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga I, Zemaljski muzej, Sarajevo 1962.
- Vego, M.* 1964, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga II, Zemaljski muzej, Sarajevo 1964.
- Vuletić-Vukasović, V.* 1885. Starobosanski nadpisi u Hercegovini, Viestnik 2, Zagreb 1885.